

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՒՑԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ՉԵՌԱԳՐԱՅ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ

Կազմեց Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ ՏԱՇԵԱՆ, Վիեննա, 1895 թ. Լոյս տեսաւ 1896 թ. Գինն է 75 փր.=29 ռ., ճամբու ծախքով փր. 6 կամ 2 ռ. 30 կ. աւելի:

Վիեննայի Մխիթարեանները Հ. Արսէն Ալտընհանի քննական քերականութեան հրատարակութիւնից լիտով երկրորդ մեծ գործն են հրատարակում, որ արժանի իրենց անուան, Հալոց գրականութեան համար մնալուն աշխատութիւններ են համարուելու: Նրանք 1891 թուից սկսեցին արծարծել հայերէն ձեռագրերի ուսումնասիրութեան անհրաժեշտութիւնը մանրամասն և որոշ ծրագրով կազմած ցուցակագրութիւններով: Յուցակագրութեան ծրագիրն ալս է. ներկարգել ձեռագրի արտաքին և ներքին տեսքը՝ կազմ, նիւթ, գրութիւն. քաղել մատենագրական տեղեկութիւնները՝ գրիչ, տեղ, ժամանակ, գրել տողով և տալ բովանդակութիւնը մանրամասն՝ ալս է իւրաքանչիւր ձեռագրում պարունակուած նիւթերը փշատակել ա-

ռաջ բերելով նիւթի վերնագիրը ամբողջապէս, սկսուածքը, վերջաւորութիւնը և եթէ դեռ չէ տպագրուած, արտատպել մատենագրական հետաքրքրութիւն ունեցող հատուածներ և փշատակարանները ամբողջութեամբ: Եւրոպացիների համար ցուցակի համառօտութիւնը գրուած է որևէ եւրոպական լեզուով: Միաբանութեան հրաւերին շատերը ձայնակցեցին և պատրաստականութիւն լալտեցին ամեն կերպ օգնել գործին:

Հայերէն ձեռագրերի թիւը շատ մեծ է. չհաշուած մեր լալտի վանքերի՝ Էջմիածնի, Սևանի, Երուսաղէմի, Վիեննայի, Վիեննայի մեծ ժողովածուները, բոլոր եւրոպական մալրաքաղաքների մատենադարանները ունեն շատ կամ քիչ թւով հայերէն ձեռագրեր. քիչ չեն զանազան երկրորդական վան-

քերի, դպրոցների, գիւղական և քաղաքի եկեղեցիների և մինչև անգամ մասնաւոր անձանց մօտ դտնուած օրինակները. հալկական քաղաքակրթութեան, պատմական և գրական կեանքի հետաքրքիր կենդանի ժամանակակից վկաներ են դրանք. ուսումնասիրել, ծանօթանալ նրանց հետ կը նշանակէ մի քաջ առաջ անել մեր անցեալի անլուրտութեան մէջ, ճանաչել մեր սլատմական կեանքի մի շարք չը քացատրուած երևութներ.

Իրև օրինակներ Լ. Տաշեանը 1891 թ. հրատարակեց Վիեննայի կալսերական մատենադարանի 30 ձեռագրերի ցուցակը, իսկ Լ. Գալէմբարեանը Միւնխենի 22 ձեռագրերինը, Բացի այդ նման ծրագրով տպուած են՝ Կեսարիայի երկու վանքերի (Պալեան Տրդատ վարդապետի), Ներսիսեան դպրոցի (Կանալեանց), իսկ Պետերբուրգինը (Պրոֆ. Մառ) և Հոռովմինը (Միսկճեան) դեռ կիսատ են, տպագրութեան պատրաստ են Պարիզի աղագայն մատենադարանի (Մեսրոպ վարդապետ) և Բերլինի (Տաշեան) ցուցակները. վերջինի գերմաներէնը տպուած է 1888 թ. (Քարամեան), Ալթմ մեր առաջ դրուած է Վիեննայի Միլիթարեան մատենադարանի 573 օրինակի մալր ցուցակը, որը իւր տեսակով վերուլիշեալ ծրագրի կատարելատիպն է.

Նախ քան նրա մասին գրելը, կուզէի մի քանի խօսք ասել նրա կազմողի, Լ. Տաշեանի մասին. Նա պատկանում է եւրոպական ակադեմիքական և համալսարանական

ալն գիտնականների կարգին, որոնք ապրում են միմիայն իրենց սիրած և ընտրած մասնագիտութեան համար. ալդ տիպը մեր մէջ հազուագիւտ է, որովհետեւ պալմանները անհամապատասխան են. մեր մէջ դրանց նմանների միակ տեղը կարող են լինել վանքերը. Լ. Տաշեանը դեռ շատ երիտասարդ է, 30 տարին հաղիւ բոլորած լինի. արտաքուստ փոքր է և վտիտ, կենդանի աչքերով, նիրար դժգոյն զէմքով, ժպտերես և արագաշարժ. Զարմանալի է նրա լիչողութիւնը և մասնագիտութեան մէջ ունեցած պաշարը. գիտէ եւրոպական լալտնի լեզուներ, հին լեզուները՝ լուներէն, լատիներէն, գիտէ պարսկերէն, քրդերէն, ասորերէն, որոնց մեծ մասը սովորել է առանց ուրիշի օգնութեան և շատ կարճ ժամանակում. Երբ նրա համեստ վանական խուցը մտնենք, որի ամբողջ կահկարասիքը կազմում են մի մահճակալ, գրքերի երկու պահարան, երեք աթոռ և մի գրասեղան, նրան միշտ իւր սիրած գրքերի հետ կը գտնէք. նա կամ կարդում է կամ գրում, կարդացածներից քաղուածներ անում, իւր աշխատութիւնները սրբագրում. իւր բարի քաղցր բնաւորութեամբ հիւր գնացողին ընդունում է, բալց նկատում էք, որ նա մեծ զոհողութիւն է աւելում ընդհատելով պարապմունքը. շարունակ գանգատում է գլխացաւի և ակորժակի վատութեան մասին, պատճառը հեռացնել հնչտ է, միայն Տաշեանի համար դժուար իրագործելի. ժամանակ կորցնել

Թողնել աշխատանքը, ալդ նրա համար չէ: Միաբանութիւնը սիրում է նրան, հպարտանում նրանով, ամեն տեսակ ղեկավարութիւններ տալիս պարտաւելու Հանդէս Ամսօրեայի հրատարակելուց ի վեր նրա գլխաւոր աշխատակիցն է, որը իրան համար մի տեսակ ղեկարոց է. նա իւր առաջի և լաւ աշխատութիւնները աշխտեղ է հրատարակել մաս-մաս և ապա արտատպել առանձին գրքովներով:

Ներկայ աշխատութիւնը ահագին գործ է, բաղկացած Հանդէս Ամսօրեայի կամ ալժմուալ Արարատի (քառածալ տպագրական թերթ) գիրքով. $XVII+278+147+1164=1524$ էջից և 7 լուսատիպ և վիմատիպ տախտակներից՝ տպագրուած երկսիւն մանր տառերով: Նա աւելի է քան թէ Հ. Ալիշանի Ալբարատը, Սիսուանը և Սիսականը ի միասին առած, Թէև աշխատութեան ժամանակամիջոցը 5 տարի է ասուած, բայց մինք գիտենք, որ Տաշեանը միայն վերջին 2 տարին էր ամբողջովին ներան նուիրել. միւս ժամանակը աշխատում էր լիշեալ գործերի վրայ, որոնց շնորհիւ պատուաւոր տեղ ունի հալ մատենագրագէտների փառքութիւ առձանց չարքում:

Յուցակը բաղկացած է երկու գերմաներէն և հայերէն մասերից, առաջինը երկրորդի համառոտութիւնն է. ցուցակագրուած են 573 համար. վերջին երկու համարը և թիւ 456 ամբողջ ձեռագրեր չեն, ալ կաղմբեր կողքից պղկած մազաղաթեալ պահպանակներ: Յու-

ցակը ունի գեղեցիկ լաւաշարան և մի քանի ցանկեր: Յառաջարանից (էջ Ա—ԺԶ) իմանում ենք, որ Վիեննայի Մխիթարեան ժողովածուն կազմուել է մաս-մաս 1773 թ. սկիզբը Տրինստում, որտեղ առաջին անգամ հաստատուել են Վիեննայի Մխիթարեանները բաժանուելով Վենետիկի մալր միաբանութիւնից, աշխտեղ ունեցել են 60—67 օրինակ՝ ժողովածուի ամենալաւ ձեռագրերը և ապա շարունակուել է Վիեննաում 1810 թ. Տրինստից տեղափոխուելուց իտոլ: Ձեռագրերի մեծ մասը նուէրներ է. համառօտ կերպով ցուցակագրուել են մի քանի անգամ և ըստ ալսմ էլ Հ. Տաշեանը ձեռագրերի հաւաքման մի քանի շիջաններ է ընդունում, Հալերէն ամենահին ձեռագրերը Թորդ դարուց առաջ չեն անցնում, թէև ալդ տարուալ թուականով լատին միայն մի օրինակ ունինք՝ Լազարեան ճնմարանի 812—887 թ. գրած Աւետարանն է, իսկ ուրիշները միայն ենթագրութեամբ են Ժորդ դարուց առաջ տարուել. ալդպէս է օրինակ Վիեննայի կրկնագիր *) Ազաթանգեղոսը, որ ցուցակում նշանակուած

*) Կրկնագիր—palimpsest կոչում են այն ձեռագրերը, որոնց մի անգամ գրուածը քերուել, շնչուել է և նորից գրուել: Քիմական բաղադրութեան միջոցով կարողանում են որոշ չափով պարզել սկզբնական գրուածը և կարգալ Հալերէն ամենալատինի մեծ կրկնագիրը Ազաթանգեղոսի օրինակն է. բաւական մեծ է և իմ նկատած Պարիզի մի ձեռագիրը, որ զփրախտարար ժամանակ չունեցալ ուսումնասիրելու:

է Թ—Ժ. դար, մինչդեռ աւելի ուղիղ կը լինէր նշանակել Ժ—ԺԱ. դար:

Հ. Տաշեանը ձեռագրերը ըստ հնութեան աւադիս է բխել. Թ (աւելի ուղիղ Ժ)—ԺՎ. դար *) լիշատակարանների տարեթուերով որոշ են 12 օրինակ, ԺՎ. դար—24 օրինակ, ԺԵ. դար—18 օրինակ, ԺԶ. դար—30 օրինակ, ԺԷ. դար—110 օրինակ և ԺԸ. դար—90 օրինակ. սրանց հետ պէտք է աւելացնել նախադրեալ որոշուածները. Նթէ ձեռագրերի շատութիւնը ալս կամ ալն տարում՝ ակնկալունի ապացուց պիտի ծառայէ գրականութեան դարացման և վերականգնութեան, հաստատ է, որ ԺՎ—ԺԷ. դարը՝ Կիլիկիան շրջան և ԺԷ—ԺԸ. դարը՝ եւրոպական, լատիպաէս իտալական ազդեցութեան շրջանը, իրենց բեղմնաւորութեամբ աչքի են ընկնում. վերինալի ձեռագրերի համեմատական մեծ թիւը ալդ դարերից է. նոյնը կարող էմ ասել Էջմիածնի և Պարիզի ձեռագրերի մասին, որոնց հետ ի մօտոյ ծանօթ էմ:

Նիւթի կողմից ժողովածուի միայն 31 օրինակն են մագաղաթից, մնացածները թղթից բոլոր տեսակներով՝ հաստ, լզկած, մոմած, բարակ և փալլուն. մագաղաթի օրինակների սակաւութեան պատճառն ալն է, որ հալերէն հին ձեռագիրներ չկան, իսկ Թ—րդ դարից սկսած թուղթը գործածութեան մէջ մտնելով, փոքր առ փ.

քըր դուրս է մղել թանգ և հագուազիւտ մագաղաթը. Գաղաքակրթական տեսակէտից առանձին նշանակութիւն կունենար, եթէ հարց տրուէր և որոշուէր թէ հնում հայերը ձրտեղից, Բնչ գործարաններից են թուղթ ձեռք ձգել. արդեօք երկրի մէջ, Հայաստանի որևէ մասում փորձ եղել է թղթի գործարան *) հիմնելու թէ ոչ. Հ. Կ. Սիպիլեանը իւր ընտիր աշխատութեան մէջ «Դասաւորութիւն Ռուքնեան դրամոս ի Նըկատի առնելով դասմների արուեստը, մետաղի ընտրութիւնը կամ վատութիւնը, տարածման շրջավալները, որոշել է հալ վաճառականութեան շարժումն հնում, օտարների ազդեցութեան չափը դրամների կտրելու արուեստի վերալ, նոյնը և կարծում ենք աւելի մեծ չափով կարելի էր ձեռագրերից քաղել. բայց Հ. Տաշեանը ալդ խնդիրը չի շօշափել, որովհետև դրա համար անհրաժեշտ կը լինէր մեր հարեան ազգերը ձեռագրերն էլ ուսումնասիրել: Դրա փոխարէն նա մի առ մի թուում է գրիչների, գրելու տեղերի, ծաղկողների աճունները (էջ Ժ—ԺԴ), որից տեսնում ենք, որ գրողների ամենամեծ տոկոսը կրօնաւորներ են. շատ քիչ են աշխարհական գրիչներ, թէև հարց է արդեօք Հայրապետ, Խաչատուր, Աւետիս և ալլն, որ չու-

*) Տես էջ ԺԸ—ԻԳ ցուցակը:

*) Յայտնի է միայն, որ երջանկալիշատակ Յիմէօն կաթողիկոսը 1776 թ. Էջմիածնում թղթի գործարան հիմնեց, բայց գծախտաբար շարունակող չունեցաւ:

նին հոգեորական տիտղոսներ, աշխարհականներ են եղել: Ձեռագրերի մեծագույն մասը՝ մանաւանդ հին օրինակները գրուած է բուն Հայաստանում, զլիւսաւորապէս վանքերում: Իսկ քաղաքներից լաճախ լիշում են Ամիթ, Անի, Պոլիս: շատ վանքերի աճուններ պահուած են և լալտնում են միայն լիշատակարաններից: Հետաքրքիր է գիւղական երէցների գորակցութիւնը: Նրանք աւելի շատ են գրել, քան վանականները: Բնչ համեմատութիւն ներկայի և անցեալի: ալժմ քանի գիւղական քահանայ կը գտնենք, որ իւր Աւետարանը ուղիղ կարդալ իմանար, ուր մնաց թէ գրականութեամբ էլ պարապի:

Մաղկողներ, կաղմողներ և ստացողներ քիչ անգամ են լիշում:

Յուցակագրութեան մեծ օգուտը լինելու է ի միջի ալլոց հակական մանրանկարչութեան զանազան ատտիճանները ուսումնասիրել: Իսկ դրա հետ կապուած է կաղմերի կաշիւայ ծածկոցի վրայ սեղմուած ամենատարբեր դարդերի փոփոխման տարբեր աստիճանները՝ որոշել, որոնցից շատերը աւելի ան նման են խաչածն գերեզմանաքարերի քանդակներին, հին եկեղեցիների պատերի վրայ փորագրած ձևերին՝ որ հետևապէս սերտ կապ ունին հակական ճարտարապետութեան դարգացման հետ:

Յուցակի գործածութիւնը զիւրացնելու համար դրուած են մի քանի համեմատական տախտակներ (էջ ԺԷ—ԿԻ) և վերջից լատուկ

աճունների և նիւթերի մանրամասն ցանկ (էջ 1149—1164): Տախտակները սրանք են՝ հին և նոր թուակարգութեան, ձեռագրերի և նիւթոց հնութեան, ընդհանուր նկարագրութեան (համեմատական մեծութիւն, գիր, ժամանակ, գրիչ, տէր և բովանդակութիւն) և նիւթերի, բաղկացած 12 զլիւից: Ամենակարևորն է լատուկ աճունների և նիւթերի ցանկը: զա չէ ներկայացնում աճունների և էջերի պարզ լիշատակութիւն, ալլ աճուն մօտ դրուած է նրա ինչ լինելը, նրա գրած գործը և սրա մասին տեղեկութիւններ: Մալր ցուցակում արդէն տուել են մատենագիտական ցուցմունքներ, թերին լրացրել են ցանկի մէջ, օրինակ. «Փաւստոս Բուզանդ, պատմագիր 74, 291. տպ. Կ. Պոլիս 1830, վենետիկ 1832 եւ ամիոփոխ 1890. ճրատ. Բ. Պատկանեան, Պետերբուրգ 1883, զգ. Յարգմունքիւն J. B. Emine. Faustus de Byzance ևն» աւելի որ եթէ մէկը կամենալ կը գտնէ Փաւստոսի մասին ամենաճիշտ ամփոփ մատենագիտական գիտելիքներ Տաշեանի ցանկի մէջ: 2. Տաշեանը ասում է, որ դժուար է եղել ցանկացած լրութեան հասնել, բաւց մենք հաւատացած ենք, որ նա հնարաւորութեան չափով հասել է ալլ լրութեան: Մենք մատենագիտութեան պարապել ենք Սոկրատի եկեղեցական պատմութեամբ և Բարադամի ու Յովսափի վէպով: Թէ մէկի և թէ միւրի համար գրելաւոր աղբիւրները լիշուած են: Ալլ ձևով կաղմած ցանկը աճարա-

ժեշտ ձևերակ է ծառայելու իւրաքանչիւր հաւագէտ մասնագէտի համար:

Լուսատիպ և վիճատիպ 7 տախտակներում գտնոււմ ենք ա. 20 դանազան տեսակ զրութիւններ. երկաթագիր, բոլորգիր, նոտրգիր և ալւն, բ. Ազաթանգեղոսի կրկնագիրից մի երես, գ. ա—ֆ միմի օրինակ փառագրեր, դ. Աւետարանից վերցրած ոսկեալ և փալուս գոյներով նկարած խորան, կիսախորան, լուսանցկաղարդեր, ե. երեք մանրանկար (խոսակցութիւն Յիսուսի ընդ օրինականի. վերջին ընթրիք և վերջին դատաստան), զ. Աւետարանի երկու կանոններ և է. կաղմնրի երեսներ (երեք կաշեալ և մի արծաթեալ): Ընտրած օրինակներից երեսում է, որ Վիեննայի մատենադարանում չափնի և գեղեցիկ ծաղկած ձևագրեր չկան. ալդ կողմից ինչքան հարուստ է Էջմիածնի մատենադարանը:

Բուն ցուցակի մասին, որ բաղկացած է 1043 էջից, միայն այս կարող ենք ասել, որ չափազանց ընդարձակ և մանրամասն է, որով շատ է մեծացել զրքի ծաւալը, հետևապէս և գինը: Նկարագրութեան մէջ անընդհատ կրկնուող բառերը անհրաժեշտ էր կրճատ գրել. օրինակ թիւ 1 և 2 նոյն ճառընտիր ձևագիրն է 2-ի բաժանուած. բաւական կը լինէր երկրորդի միայն թղթերի թուի, կադմի և հանգամանքի մասին նոր բան ասել. միւս բոլոր մասերը առաջին թուի կրկնութիւնն է. կամ

Յալսմաւուրքի բովանդակութեան մէջ իւրաքանչիւր նոր հատուած սկսւում է սովորաբար «Յալսմաւուր վկայաբանութեան սրբոյն». միթէ նպատակաւարմար չէր լինիլ գրել, օրինակ. «Յ. աւ. վկբ. ս.», որով մի էջում 10 տողի փոխարէն բաւական էր 2-ը: Եթէ ալդ ընդարձակութեամբ կաղմնու լինինք Էջմիածնի 4000 ձևագրերի ցուցակը (այս թիւը կարող է առնուազը հազարով աւելանալ, եթէ կաթողիկոսի հրամանով զանազան վանքերի և եկեղեցիների դարակներում փյցոդ, կորչող օրինակները Էջմիածնի հաւաքուին), որոնց մէջ տասնեակ ճառընտիրներ կան, ալն ժամանակ 2. Տաշեանի աշխատութեան պէս 6—8 հատոր պիտի ստացուէր: Բալց Մը. խիթարեան միաբանութիւնը ծախքից լետ չէ կանգնել, ոչ մի միջոց չի խնայել գործը փառաւոր վերջացնելու, որոշած լինելով իրենց Արքայօր՝ 2. Արսէն Այտընեան արքեպիսկոպոսի չինամեալ քահանայութեան ջօրելեանին նուիրելու ալդ ծանրակշիռ աշխատութիւնը, որին երախտապարտ է միաբանութիւնը նրա՝ վանքին մատուցած վարչական և գիտական գործունէութեան համար: Գրքի հրատարակութեան նպատակն են Վիեննայի կալսերական Ակադեմիան և 85 բաժանորդներ: Տպագրութեան կողմից, ուրիշ անգամ էլ առիթ ենք ունեցել չափանելու, Վիեննայի Մխիթարեան տպարանը տպագրական վերջին խօսքի անփոփոխ իրադրոծողն է:

Մեսրոպ վարդապետ

ՍԵՓԱԶԵՆԻ ԵՐԶԱՆԵԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Клинообразным надписи Закавказья, Изследование М. В. Нпольского. (Материалы по археологии Кавказа собранные экспедициями Имп. Моск. Арх. Общ. Выпускъ V. Москва 1896).

Նիկիւլսկու ալս աշխատութիւնը մեծ քառածալ դիրքով (in 4°) ունի 133 էջ և 23 ամենաընտիր լուսատիւ տախտակ, Մեծ և Փոքր Մասիսի, Արաքսի հովտի, Արագած լեռան և արձանագրութիւնների ու նրանց գիւտի տեղերի պատկերներով, միայն VI տախտակը ներկայացնում է Խորասրատի մի բարձրաքանդակ (Basrelief), Սարգոնի պատերազմը և լաղթութիւնը Ուրարտուի թագաւորի դէմ, իսկ վերջի տախտակը՝ արձանագրութիւնների տեղերի քարտէզը: Պրոֆեսոր Նիկոլսկին միակն է ուսուցիչականների մէջ, որ սկսել է ուսումնասիրել Հայաստանում զրտնուած սեպածի արձանագրութիւնները և վերջի տարիներում հրատարակել է երկու զեղեցիկ ուսումնասիրութիւն՝ «Клинообразныя надписи ванскихъ царей открытыя въ предѣлахъ Россіи» *) և ալս աշխատութիւնը: Սրա մէջ լաւաջարանից չեռու է (էջ 1—13) առանձին 11 զլուխներով ժամա-

նակագրական և տեղագրական կարգով հրատարակուած են Ռուսաստանում գտնուած բոլոր արձանագրութիւնները, լուսատիւ պատկերներով, տպագրած տրանսկրիպցիայով, ռուսերէն թարգմանութիւններով և բացատրութիւններով (commentar). Գրքի վերջում էջ 152—133 նկարագրուած է մի թանգազին քար՝ դեմա (gemma — թանգազին քար փորագրութիւնով) սեպագրով, որի գրութիւնը սակաւն անվերժանելի է:

1827 թ. գերմանացի Շուլցէ դիտնականը Փրանտիական կառավարութեան լանձնարարութեամբ զնաց Հայաստան ուսումնասիրելու և Վառնայ միջնաբերդի ցից ցից ժաւերի վրայ առաջին անգամ դտաւ սեպագրերի, որոնք դանաղանում էին պարսկական և ասորական սեպագրերից և որոնք կոչուեցին հալկական սեպագրեր: Մի անգամ ուշադիր եղած՝ շատ ճանապարհորդներ սկսեցին նետամուտ լինել և գտան բազմաթիւ արձանագրութիւններ Հայաստանի որոշ մասերում՝ Վանի, Ուրարի լճի, Հին Բաւադիտի, Էրզրումի մօտ, Շիրակում, Կարսում, Արարատեան դաշտի և Սևանայ լճի մօտ, դրանց թողել է մի ժողովուրդ, որ Գրիոտտոսից 7—800 տարի առաջ ապրում և իշխում էր լիշեալ տեղերում և ապա անհաւասար մաքառման մէջ մոտենլով հարեան զօրեղ աղգերի հետ, ընկճուել է և ընդ միշտ պատմական ասպարիդից հեռացել. մասամբ ունշանալով, մասամբ միանալով

*) Труды Восточной Комиссіи, т. I. вып. 3 стр. 375—453. Այս գործը ամբողջովին թարգմանել է ներշէ վարդապետ Մուրադեանը Վարդատուի 1893 թ.

երկրին տիրապետող նոր ազգերի հետ, Զանազան ժամանակներում ալլ և ալլ անձինքներից գտնուած արձանագրութիւնների թիւը հարիւրի է հասնում, որից 87 հրատարակութեան միջոցաւ գիտութեան մատչելի է դարձած, իսկ մնացածները կամ չեն հրատարակուած կամ հրատարակութիւնները անբաւարար են համարուած:

Ի՞նչ ազդ էր ալլ ժողովուրդը, ինչ լեզուով են դրուած արձանագրութիւնները. ահա հարցեր, որ մինչև օրս չեն լուծուած, չնայած որ արձանագրութիւնները ֆրանսիացի Գիւարդ (Guard) և անգլիացի Սայս (Syse) գիտնականների ջանքով կարդացուած են. առանց լեզուն իմանալու կարելի է դարձել կարդալ, որովհետև հայկական սեպագրերը ծագած են ասորաբարեւականից, իսկ նրանց կարդալը և ուղիղ կերպով թարգմանելը շատ վաղուց է չաջողուել: Ուսմանք սեպագրերի լեզուն համարել են հին հայերէն (Մորդման), ուրիշները վրացերէն (Սալս), վերջերս էջմիածնի միաբան Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը փորձեց Ուտիացոց լեզուի մէջ գտնել սեպագրերի լեզուի մնացորդը. բայց չաջող չէ և ոչ մի կարծիք և դժբաղդաբար մինչև օրս գտնուած միակ երկլեզւեան (bilinguis) արձանագրութիւնը աղճատուած և անընթեռնելի է: Գիտութեան համար սեպագրերից ստացած միակ հաստատարողինքն է՝ երկրի, տեղերի, քաղաքների և իշխող թագաւորների

լատուկ անունների ճանաչելը և մի քանի բառերի մօտաւորական թարգմանութիւնը. այսքանն էլ առ արժէ կարելի է բաւական համարել, որովհետև դրանով կարելի է դարձել՝ հիմնուելով ասորական աղբիւրների զբաւոր պահուած արձանագրութիւնների և աշխարհագրական տեղեկութիւնների վրայ, վերաստեղծել ալլ պատմական ազգի մոռացուած անցեալը, ճանաչել նրա թագաւորներին, իրենց չաջողներով և նրանց աշխարհակալական և քաղաքակրթական գործերը: Գիտութիւնը շարունակ հետամուտ է ամեն գաղտնիքի բանալին գտնել, ամեն հարցի ուղիղ պատասխանը տալ, լուսանք որ մի օրանպատճառ կը լուծուին Հայաստանի սեպագրերի չլուծուած խնդիրներն ևս. և այնքան աւելի հաստատ է այս լուսը, քանի որ վերջերս սեպագրերով պարագողների թիւը աւելացել է և 90 թուականից ի վեր՝ համեմատաբար կարճ ժամանակում գտնուել է 30-ից աւելի արձանագրութիւն, թէև Տաճկաստանում և Պարսկաստանում երկիրը հեռազօտելը կապուած է մեծ դժուարութիւնների, նոյն իսկ անձնական վտանգների հետ:

Ինչպէս ասացինք, Նիկոլսկին կանգ է առնում միայն Ռուսահալատանում գտնուած արձանագրութիւնների վրայ, որոնք պատկանում են անհամեմատ ուշ ժամանակի՝ 8—7 դար Ք.ր. առաջ. մինչդեռ Վանինը աւելի հին են. Նա ժամանակի տարբերութիւնը ալլ-

պէս է բացատրում. Սեպագիր թողնող ժողովուրդը արձանագրութիւնների մէջ իրան՝ երկրի անունով Բի ա լ ն ա լ ի ժողովուրդ (Bibi-na—Վան) է կոչում, աստրական աղբիւրները Նրան Ուրարտու են (Urartu) անուանում. Աղբ կրկնակի կոչումը կը հասկացուի, եթէ ընդունենք որ Ուրարտուի թագաւորութիւնը սկիզբը իշխելիս է եղել Արարատեան դաշտում և ալդ անունով լալտնի դարձել ասորիներին, լիտու թողնելով հիւսիսը արշաւել է դէպի հարաւ, Վանը ամրացրել և մալրաքաղաք դարձրել. ալդ ժամանակուանից ընդունել է տեղի անունը և գործածել նախկին անուան փոխարէն, մինչդեռ Ասորիները շարունակել են հին անուան գործածութիւնը. Տարբեր է Բելք և Լեման գերմանացի գիտնականների կարծիքը, որոնք ալդ աղգին Խալդէի նի, Խալդէի անունն են տալիս (Chaldi—Chaldini) ասելով որ ալդպէս են կոչուել երկրի գլխաւոր աստուած Խալդէի, Խալդէի աւելի անունով. Ուրեմն անորոշ է մնում թէ Խալդէի, Բի ա լ ն ա և Ուրարտու անուններից որն է ալդ աղգին սեպհական եղել, կամ գուցէ կարելի լինի ընդունել, որ երեքն էլ գործածական էին նոյն ժողովուրդի զանազան գաւառներում և դրանցից մէկը կամ միւսն էր լալտնի հարեւան աղգերին:

Ուրարտուի ժողովուրդը Վանի շրջակայքում հաստատուելով Քր. 1500 տարի առաջ, մինչև 7-րդ

դարը շարունակ պատերազմում էր ասորիների դէմ, երբեմն լաղթելով երբեմն ընկճուելով. ասորական արձանագրութիւնները լի են ալդ պատերազմների լիշատակութիւնով. երկու աղգերից իւրաքանչիւրը կամենում է աշխարհի տիրապետութեան գերիշխանութիւնը ձեռք ձգել, 7-րդ դարում Քր. առ. Ուրարտուի Ռուսա կամ Ուռսա և Ասորոց Սարգոն թագաւորները երկար կռուեցին. լաղթանակեց Սարգոնը. մահու և կեանքի կռիւ էր ալդ. ընկճուած ժողովուրդը կրեց լաղթուողի բոլոր ծանրութիւնը. այնուհետև անհետացաւ պատմական ասպարիզից՝ անգոր գտնուելով դիմադրելու արեւմտքից արշաւող հայկական աղգին, որը երկրին տիրապետուց լիտու քիչ քիչ միացրեց իւր հետ իւր համացեղակից Ուրարտեան աղգը, ընդունելով նրա աւանդութիւնները որ բերան բերան հաղորդուելով մտել են խորեանացու պատմութեան մէջ:

Ուրարտուի կամ աւելի ուղիղ Բիանալի թագաւորները հարաւում պատերազմելով, մտածել էին նորից ձեռք ձգել հիւսիսային երկիրները և հասնել մինչև Կովկասեան մեծ շղթան. նրանց ալդ ջանքերի կենդանի վկաներն են ալն արձանագրութիւնները, որ գտնուել են Արարատեան դաշտում և շրջակայ գաւառներում և որ պատկանում են Վանի վերջի թագաւորներին. ինչպէս Շուլցը առաջինը եղաւ Վանալ արձանագրութիւնների գտ-

Նոդը, մեղ մօտ ալդ ասպարիզում մեծ և անգնահատելի ծառալութիւն ունի մատուցած Ս. Էջմիածնի աւագագոյն միաբան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանը, 1862 թուին նա գտաւ առաջի սեպագիր արձանագրութիւնը Արմաւիրի մօտ և ախուհետեւ մինչև օրս՝ ուղիղ 35 տարի անգաղղում հետամուտ է և չաջողել է միշտ նորանոր գիւտեր անել, Բարձր Սրբազանը անտեղեակ որևէ եւրոպական լեզուի և մասնագիտութեան, բաւականացել է գտած օրինակները տպել «Արարատ»-ի մէջ՝ դնելով գիւտի վերաբերեալ անհրաժեշտ տեղեկութիւնները, Մոսկուայի հնագիտական ընկերութիւնը գնահատելով նրա ծառալութիւնը նրան պատուով անդամ է ընտրել և պրոֆ. Նիկոլսկին իւր վերեւ լինած առաջի գործը գրելիս, հիմնուել է զբոլ խաւորապէս Մեսրոպ սրբազանի բաւական ստուար անտիպ ձեռագրից, որի մէջ հեղինակը դասաւորած ունի իւր գտած արձանագրութիւնները հարկաւոր բացատրութիւններով։ Սրբեմնակի պատահական կամ մասնագէտ ճանապարհորդներ գիտել հետազօտել էին արձանագրութիւնների տեղերը, օր. 1891 թ. Արարատեան դաշտը ալցելեց գերմանացի Բեւլքը, որ Գանձակի մօտ գտնուող Գիտաբեկ պղ. դնձահանքում մի քանի տարի ինժիների պաշտօն ունէր և ազատ ժամանակները գործ էր դրել Ռ. Վիրխովի լորդորանօք և թելագրութեամբ՝ հանքի մերձակալքում գտ-

նուած բազմաթիւ նախապատմական բլրակները (журналы) և դերեգ. մանները պեղել և հետաքրքիր գիւտեր անել, նա Ռուսաստանից անցաւ Պարսկաստան և ապա Տաճկաստան և կարողացաւ կարճ ժամանակում 22 արձանագրութիւններ գտնել կամ արդէն չափնիները աւելի լաւ արտանկարել, Բեւլքի ունեցած մեծ չաջողութիւնը շատերին սթափեցրեց, երկու տարի անց 1893 թ. Մոսկուայի կալսերական հնագիտական ընկերութիւնը կովկաս ուղարկեց իւր երկու չափնի անդամներին՝ պրոֆ. Նիկոլսկուն և խմբ. Նովոսկուն, չափաւոր քանակութիւնները և Հալաստանի հնութիւնները ուսումնասիրելու խմբովսկին լատոց երկու անգամ կրկնեց իւր ճանապարհորդութիւնը 1894 և 1896 թուերին և հրատարակել է գեղեցիկ հաշիւներ (отчеты), իսկ Նիկոլսկին բաւականացաւ միայն մի անգամով և ուսումնասիրեց բացառապէս արձանագրութիւնները և նրանց գիւտի տեղերը, որի արդիւնքն է ներկայի գեղեցիկ աշխատութիւնը։

Այժմ անցնենք բուն արձանագրութիւններին. նրանք Ռուսաստանում գտնուած են 11 տեղ, թուով 26 են։

ա. Դաշբուռուն՝ Իզդիրի մօտ Արաքսի աջ ափին, երեք օրինակ, մէկը մնում է գիւտի տեղը ժաւրի վրայ, երկրորդը Իզդիրի գաւառագետի մօտ է, իսկ երրորդը կորել է և աժմ մնացել է Մեսրոպ սրբազանի արտագրութիւնը։

բ. Արմաւիր՝ գտնուած են 14 օրինակ (Նիկոլսկին 12 օր.). 12 պահում են էջմիածնի թանգարանում, մէկը մնում է ժալուի վրայ, Արաքսի ափին Կարակալա կոչուած տեղում. 13-ը մի աղիւս է 1896 թ. գտնուած. Նիկոլսկին փորձել է ցուց տալ, որ մինչև այժմ լալտնի միակ աղիւս օրինակը կեղծած է և դրա համար էլ չէ մտքեւ իւր գրքի մէջ. Մենք Բեռլին Լեմանին ուղարկեցինք 12 դր և աղ աղիւսակի (13-րդ) էստամպաները և նկարագրութիւնը. Լեմանը մեր չօգուածը տպել էր (Zeitschrift für Ethnologie 1896 Heft IV) և ապացուցել որ Նիկոլսկու կարծիքը աղիւսի մասին սխալ է, 14-րդը նոր 1896 է գտնուել դարձեալ Մեսրոպ սրբազանի քանքով.

գ. Գուլիշա՝ Շիրակի գաւառի գիւղ է, Արագածի հիւսիս-արեւմտեան ստորոտում, միայն 1 օրինակ, որ մնում է գիւտի տեղը, ժալուի վրայ.

դ. Ղանլիշա՝ Կարսի գիւղերից, Ալէքսանդրապոլից 8 վերստ հեռու Արփաչալ գետի եղերքին, միայն մի օրինակ, որ մնում է սկզբնական ժալուի վրայ իւր տեղը.

ե. Սարիկամիշ՝ Կարսի գիւղերից. միայն մի օրինակ. գտել է Աղ. Երիցեանը, պահում է Քիֆլիսի Կովկասեան թանգարանում. մի քանի տեղից կտրտուած է և վնասուած:

զ. Ղանլի-թափա՝ Երևանից դէպի հիւսիս մի վերստ հեռու, միայն մի օրինակ, գտել է Իվանով.

սկին, տարուել է Մոսկուա հնագիտական թանգարանը.

է. Էլլա՝ Երևանից հիւսիս խճուղու առաջին կայարանն է 15 վերստ հեռու. միայն մի օրինակ, որ մնում է սկզբնական տեղը, ժալուի վրայ.

ը. Օրդաքլու՝ Սևանալ լճի հիւսիս-արեւմտեան ափին, միայն մի օրինակ, մնում է սկզբնական տեղը.

թ. Աթաթիան՝ Սևանալ լճի հարաւ-արեւմտեան ափին, միայն մի օրինակ, պահում է Քիֆլիսի Կովկասեան թանգարանում.

ժ. Զախալու՝ Սևանալ լճի հարաւային կամ հարաւ-արեւելեան ափին, միայն մի օրինակ, մնում է սկզբնական տեղում, ժալուի վրայ.

ժա. Քեօլանի-Քիւլանի՝ Սևանալ լճի հարաւային ափին, մի դուրս ցցուած բարձր ժալուի վրայ, որի ստորոտը լուացւում է ջրից և երկար ժամանակ չէին կարողացել էստամպատ առնել կամ լուսանկարով վերցնել. մեծ դժուարութիւններէրից լետոյ Իվանովսկուն լաջողուել է էստամպատ հանել.

Ահա այն բոլոր սեպագրերը, որոնք շնորհիւ Մեսրոպ սրբազանի ջանքերին (նա գտել է 26-ից 22 օրինակ) գտնուել են զանազան ժամանակներում և ալժմ Նիկոլսկու գրքի ընտիր հրատարակութեան միջոցով բոլորը ի միասին հաւաքած՝ սեպականութիւն են դարձել գիտութեան, Դրանցից մէկը կորած է, մէկը Խզգիրի գաւառապետի մօտ է և պիտի բերուի.

Էջմիածին, 13-ը պահուած են Էջմիածնում, երկուսը Կովկասեան թանգարանում, մէկը Մոսկուայի թանգարանում, ութը մնում են իրենց գտնուած տեղերում:

Արձանագրութիւններէ մեծ մասի մէջ Ուրարտեան թագաւորները լեռագաւ սերունդներին պատմում են իրենց արշաւանքների և զրաւած քաղաքների ու երկրների մասին, Աղդ արշաւանքների սկիզբը դնում է Վանի իշպուխնի թագաւորի որդի Մենուան. նա որոշած լինելով Արարատեան դաշտը մտնել, փոխանակ Հին-Բալազիտի վրայով կարճ ճանապարհ ընտրելու, Բարձր Հայքի՝ Էրզրումի ճանապարհով է առաջ խաղացել. Հին-Բալազեաը հնումն էլ ամրացրած էր և Արարատի փեշերի վրայ գտնուած մի ուրիշ բերդի հետ, որի աւերակները երևացել են վերջերս, փակում էր Վանից հիւսիս գալու կարճ ճանապարհը: Մենուանը ճանապարհին Դելի-բաբա գիւղի մօտ Արաքսի աջ ափին, Էրզրումի հիւսիս արևելեան մասում մի արձանագրութիւն է թողել, որով բացատրում է նրա արշաւանքի ուղղութիւնը: Մենուանը գրաւում է Արաքսի աջ ափերը, հասնում է Րիդուախինի (Eriduachini կամ Eriduachi) երկիրը (Դաշքուռունի շրջակայքը) և վերցնելով նրա գլխաւոր քաղաքը՝ Լիխիունինի (Lichiuunini), փոխում է անունը և իւր անունով Մենուախինիլի (Menuachinili) կոչում—Մենուալի բնակա-

վալր: Սա իւր գրաւած քաղաքը զարգարում է շինութիւններով և մեհեաններով, որոնց մասին լիշատակութիւն կալ Դաշքուռունում գրաւուած արձանագրութիւններում: Նիկոլսկու կարծիքով Դաշքուռուն գիւղը շինած է Մենուախինիլի քաղաքի տեղը:

Հօր սկսածը շարունակեց նրա որդի Արգիշտի առաջինը (Argishti I), որ Վանի ամենահռչակաւոր թագաւորներից մէկն էր: Սա անցաւ Արաքսի ձախ ափը և այնտեղ ընտրեց իւր համար գործունէութեան նոր կենդրոն՝ պատմական Արմաւրի տեղը, Լիխուինիի քաղաքը ռազմագլխական տեսակէտից չունէր այն լարմարութիւնը, ինչպէս Արմաւրի բլուրը, որ գտնուելով Արաքսի ձախ ափին հաղորդակցութեան մեծ լարմարութիւններ ունէր հիւսիսային բարձրութիւնների հետ, որոնց գլխաւելը Ուրարտուի թագաւորների կէտ նպատակն էր: Արդեօք Արմաւիրը իբրև քաղաք գոյութիւն ունէր, թէ Արգիշտին նրա հիմքը դրեց, զեռ չալտնի չէ, որովհետև նրա շրջակայքում գտնուած բազմաթիւ (14 հատ) արձանագրութիւնները չեն վկայում գրաման մասին, այլ վերաբերում են շինութիւնների կառուցման և ջրանցքների անցկացնելուն, որ ձեռնարկել են Արգիշտի Ա, Սարգուրի Բ. և Ռուսա Բ. Քր. 8—7 դար առաջ, Արձանագրութիւնների մէջ քաղաքը Արգիշտու անունով կոչւում է Արգիշ-

տիխինիլի (Argishtchinili), ինչպէս Մենուախինիլի. միայն հարց է թէ արդեօք հին Արգիշտիխինիլին և Արմաւիրը նոյն տեղն են գտնուել և արդեօք ուղիղ է ժողովրդի մէջ պահուած աւանդութիւնը, որի համաձայն Արաքսից մօտ 4, իսկ Էջմիածնից դէպի արեւմտահիւսիս մօտ 25 վերստ հեռուն գտնուող դաշտի մէջ առանձնակի բարձրացող բլրակը Արմաւիր է կոչուում: 1880 թուին գրաֆ Ուլարովը իւր ամուսնու հետ լատկապէս Մ. Էմինի առաջարկութեամբ պեղումներ կատարեց ակբլրի վրայ և նրա շուրջը, նա գետա միայն փրկչական չորրորդ դարու մնացորդներ, մինչդեռ սպասում էր Ուրարտեան ժամանակի լի շատակարաններ գտնել, այդ պատճառով նա եղբակացրեց, որ այստեղ չէ եղել Արմաւիրը, այլ ուրիշ տեղ: Նրբ Ուլարովը պեղում կատարեց, լալտնի էին Արմաւրից միայն երեք արձանագրութիւն, մինչդեռ ակօթ դրանց թիւը 14-ի է հասնում, բոլորն էլ նմանատեսակ քարերից շինած (մէկը աղիւս է) և դրա համար Նիկոլսկին չէ վարանում ընդունելու, որ այդ բլրի վրայ է եղել Արգիշտիխինիլին, խորհնացու Արմաւիրը: Սա Հակադեան շրջանում էլ մալրաքաղաք է ծառայել, մինչև Փրկչ. 79 տարի առաջ Նրուանդը վախենալով Արտաշէսից, նոր աւելի ամուր քաղաք շինեց իւր համար՝ Նրուանդակերտ անունով, Ախուրեան գետի Արաքսի խառնարանի

մօտ: Արշակունեաց ժամանակ Արմաւիրը հեթանոսական գլխաւոր սրբավայր էր, նոյն էր Ուրարտեան շրջանում: Սեպագրերի մէջ Արմաւրում լիչոււմ են երկու գըլխաւոր, Խալդէի և Արտիւնի (արեգակի աստուած) աստուածներին մեհանները:

Արմաւրից մի քանի ճանապարհներ են տանում դէպի հիւսիս. Ա. Կողբի վրայով դէպի Սարիղամիշ, Բարձր Հալք և Շիրակ, երկրորդ՝ Ապարանի վրայով դարձեալ դէպի Շիրակ և երրորդ՝ Նրեանի վրայով դէպի Սեանի լիճը: Արգիշտին, ինչպէս ցոյց են տալիս սեպագրերը, երեքից էլ օգտուել է, ամեն ուղղութեամբ առաջ խաղալով և երկիրներ գրաւելով: Սարիղամիշի արձանագրութեան մէջ Արգիշտին պատմում է, որ Էտիլունի երկրում տիրել է մի քանի քաղաքներ, որոնց մէկի անունը Ախուրեանն է (Achuriani) մի անուն, որ պահուել է Արաքսի ձախ կողմից թափուող Ախուրեան լալտնի գետի վրայ: Հնում այս գետի կարսչալ կամ Կարսալ ջուր ճիւղն էր Ախուրեան կոչոււմ, որ փոխ է առել իւր անունը Ուրարտեան ժամանակուալ Ախուրեանի քաղաքից:

Մի անգամ Կարսի բարձրավանդակը հասնելուց լեռու, Արգիշտին կարող էր մտնել Շիրակալ պտղաբեր և խիտ բնակուած լեռնադաշտը, բայց դրանով հեռացած կը լինէր իւր կենտրոնից՝ Արմաւրից, որտեղից Ապարանի վրայով աւելի հեշտ և շուտ կարելի էր Շի-

րակ հասնել։ Այդ գծի վրայ մինչև օրս արձանագրութիւն չէ գտնուել, բայց դրա փոխարէն Նիկոլսկին Բիրականի մօտ եղող բազմաթիւ արհեստական ալերբը և Ամպերդի բերդը Ուարտեան շրջանի միացորդներ է համարում։ Ապարանը իբրև ցուրտ երկիր խիտ բնակուած չէր, Արգիշտին կարիք չուէր առանձին դժուար կոլւններ մղելու ալդ երկրին տիրելու համար, նա հետաութեամբ անցաւ Ապարանով և հասաւ Շիրակ, որտեղ գտնուել են երկու արձանագրութիւն, մէկը Արագածի հիւսիսային փեշերից հոսող կարկաչան վտակի վրայ՝ Գուլիշան գիւղի մօտ, որ ինչպէս ալժում, արնպէս և՛ հնում, բազմամարդ գիւղերի կենդրոն և նշանաւոր քաղաք է եղել, միւսը Ղանլիճա գիւղի մօտ, Արիաշալի կամ Ախուրեանի հովտում Ալէքսանդրապօլից 8 վերստ դէպի հիւսիս։ Այսպիսով Արգիշտին իւր տիրապետութեան տակ է ձգել ամբողջ Արագած լեռքը իւր շրջակայ պրոդարեր երկրներով։

Արգիշտին ալդքանով չքաւակաւացաւ։ Արմաւրից լայն ճանապարհ էր բացում դէպի Սրեանի բարձունքը. պտղաբերութեամբ հռչակաւոր Սրեանը չէր կարող չգրաւել պատերազմասէր թագաւորին։ Սրեան քաղաքից մի վերստ դէպի հիւսիս ընկած Ղանլի-Քափալի արձանագրութիւնը վկայում է, որ Արգիշտին հետաութեամբ չկարողացաւ առնել Էրիաւնի (Eriaini — Սրեան անունը համարեա

անփոփոխ պահուած է մինչև օրս) երկիրը. բայց փոքր ժողովուրդներն իրանց աննշան թագաւորներով երկար չէին կարող դիմադրել Բիալնալի անդ թագաւորին. նա գրաւեց միմեանց լեռնից Էրիաւնի, Ուլուանի (Uluani — ալժմ կոչուած է էլլար) և Կիեխունի (Kiechuni — Գեղամալ երկիր, ալժմ արձանագրութեան գիւտի տեղը կոչուած է Օրդաքլու) երկիրները, արնտեղ մահը սահման դրաւ նրա արշաւանքներին։ Արգիշտու լաջորդները՝ Սարգուրի II և Ռուսա I Սրեանից Գառնու վրայով մտնում են Սեանալ լճի հարաւային երկիրները՝ Արկուկունի (Arkukuni, Urtachini) Ուրտախինի (Ջախալուի արձանագրութիւնը) և ուրիշ շատ երկրներ։ Ռուսա I-ը Քեօլանի — Քիւլանի հռչակաւոր արձանագրութեան մէջ թուած է իւր գրաւած 23 երկիրների անունները, որոնցից նշանաւորներն են Սուինիա (Suinia) ալժմուալ և պատմական Սինիքը, Այդամանունի (Aidamanuini), ալժմ Ատեաման և Գուրիաւնի (Guriaini) ալժմ Գառնի, միւս 20 անունները չեն նշնացրած համապատասխան երկրների հետ։ Այս ալն Ռուսան էր, որ հիւսիսային ժողովուրդների օգնութեամբ երկար ժամանակ կռուեց Ասորոց Սարգոն թագաւորի հետ և լաղթուելով՝ պատճառ դարձաւ իւր երկրի կորստեան։

Նիկոլսկու արձանագրութիւնների միջոցով վերահաստատուած պատմութեան էական կէտերը պս-

տեղ առաջ բերելով, տեսնում ենք թէ ինչպէս գիտնականների անխոնջ ջանքով վերականգնանում են հարիւրաւոր դարեր մեզնից առաջ ապրող, մեր աշխարհի վիճակը իրենց ձեռքին ունեցող անձնաւորութիւնները և այդ անձանց կատարած գործերը: Իսկ միթէ միայն գիտութիւնն է կարողանում մթութեան քողը հեռացնել, միթէ ազգի լիշողութեան ժողովրդական աւանդութեան մէջ երկար ժամանակ ինչպէս անշունչ քարերի վրայ, անջինջ չեն պահուել տեղերի անունները, հին հերոսների գործերը: Ահա այդ աւանդութիւններից է, որ Խորենացին իւր Ա. գրքի ԺԲ. գլխում պատմում է, թէ Հալկի որդի Արմենակը իւր եղբայր Մանաւադին թողնց Վանայ ծովի մօտ: (Սա Ուրարտուի Մենուաս կամ Մենուաշէ թագաւորն է, Արգիշտի հայրը), ինքը գնաց մի լեռան վրայ բնակութիւն հաստատեց, որ իւր անունով կոչեց Արագած, իսկ շրջակայ երկիրը՝ Արագածոտըն: (Իսկ այդ անունը լեռը և շրջակայքը ստացել են տիրապետող Ուրարտեան Արգիշտի թագաւորից): Արմենակի որդի Արամալիսը շինում է Արմալիր քաղաքը (Argishtichinili), նրա թոռներից Գեղամը Գնում է Սեանայ (Suinia) լճի մօտ հաստատւում, իսկ Փառոսի և Յոլակի համար Արարատի ստորոտում, Արաքսի աջ ափում շինում են «երկուս տուն», որոնք համապատասխան են Դայքուռունի և Արարատի ստորոտում

եղող բերդերի աւերակներին: Այս հանգամանքները ի նկատի առնելով՝ Նիկոլսկին վերջացնում է իւր աշխատութիւնը այսպէս. «Հալկական առասպելը Արաքսի հովտի տիրապետութեան մասին հալ հայկականների ձեռքով իսկապէս Ուրարտեան արշաւանքների լիշողութիւններ են: Այդ առասպելական արշաւարքների ընթացքը միանգամայն համապատասխան է Մենուալի, Արգիշտի, Սարդարի II և Ռուսա I թագաւորների պատերազմների ընթացքին»:

Եթէ հալերը երկար դարեր անկորուստ պահել են Ուրարտեան երկրի նախկին դանազան վալերի սկզբնական անունները, եթէ պահպանել են իրենց երկրի նախկին տիրապետողների գործերի վշատակութիւնը, միթէ պահած չեն լինի նրանց լեզուի հետքերը. և արդեօք ուղիղ չէր լինիլ դառնալ նորից Մորտմանի ընտրած ճանապարհին և մինչև այժմ Ուրարտեան չպարզուած լեզուն բացատրել հալերէնով, իմ կարծիքով այդպիսի մի գործ է լինիլ Մսերեանի Pili—պիլի բառի բացատրութիւնը, որ առաջ է գալիս սեպագրերի մէջ, լեման և Բեւք գիտնականները 'ի նկատի առնելով, որ այդ բառը գործ է ածւում ջրանցքների վրայ գտնուած սեպագրերում, թարգմանում են՝ ջրանցք—kanal, Մսերեանը համեմատական լեզուագիտութեան միջոցով նոյն եզրակացութեան է հասնում, օգտուելով հալական դա-

ւառաքարառներից. բայց ալս հարցի լուծումը թողնենք մասնագէտներին:

Նիկոլային զիտնականի լատուկ լրջութեամբ և բարեխղճութեամբ է վերաբերուել իւր ընտրած դործին. նա չէ խնայել ոչ ժամանակ և ոչ աշխատանք ըստ կարելոյն կատարեալ անելու իւր աշխատութիւնը. նա անսովոր մեր երկրի՝ մանաւանդ Արարատեան դաշտի սարսափելի ամառուան եղանակին,

անձամբ ուսումնասիրել է երկրի տեղեկագրութիւնը, հետազոտել պատերազմական ճանապարհների ուղղութիւնը և գեղեցիկ և պարզ ոճով նկարագրելով ալդ բոլորը, մի տեսակ կենդանութիւն է տուել նոյն իսկ սեպագրերի ուսումնասիրութեան չոր ու ցամաք նրբին. Նրա զուտ ուսումնական գերբը կարգացում է իւրն մի գեղեցիկ նկարագրութիւն:

Մեքոպ վարդապետ

